

Geograficko-územní hlediska sociální a socioprofesionální stratifikace, struktury a mobility

ALOIS ANDERLE

TERPLAN-Státní ústav pro územní plánování, Praha

Veškeré sociální jevy a procesy mají svou významnou a integrující prostorovou, teritoriálně geografickou stránku. Bez dostatečného přihlédnutí k ní nemohou být plně postiženy a pochopeny.

V dlouhodobém historickém vývoji vznikly mezi jednotlivými částmi naší země (oblastmi) velmi výrazné rozdíly co do úrovně a struktury hospodářství i co do struktury osídlení. Je známo, že rozdíly mezi stupněm rozvoje ekonomiky a mezi její strukturou v jednotlivých oblastech (související nejen s přírodními podmínkami, nýbrž i s úrovní rozvoje výrobních sil, s rozvojem společenského zřízení apod.) se promítají i do rozdílů ve využití zdrojů práce schopného obyvatelstva, do oblastně rozdílné socioprofesionální skladby populace, do rozdílů v životní úrovni obyvatel oblastí, do oblastních rozdílů v bydlení, v životním prostředí, v kulturní úrovni, ve vztazích mezi lidmi (sousedství apod.), ve vztazích k obci, v hierarchii životních hodnot, v životních zvyklostech a vůbec ve stylu života. Tyto rozdílnosti mají velmi široké souvislosti, jejichž podstatu se zatím nepodařilo plně osvětlit; promítají se v řadě demografických jevů, jako např. v natalitě, mortalitě, velikostní struktuře domácností a rodin, rozvodovosti, míře migrace, věkové struktuře populace apod. Uvnitř této oblastní diferenciace pak ještě můžeme pozorovat další odstupňování — zásadní v obecné dichotomii měst a venkova (někdejší „protiklad mezi městem a venkovem“), jemnější mezi kategoriemi sídlišť (samoty, malé a velké vesnice, malá, střední a velká města, velkoměsta, obce se speciálními funkcemi, jako např. lázeňské obce, „noclehárny velkých měst“ apod.). Od roku 1945 se podařilo některé z těchto rozdílů značně zmírnit, nikoliv však zcela odstranit.

Ze zmíněných objektivních rozdílů mezi oblastmi je možné pokládat za základní rozdíly ve stupni ekonomického rozvoje (odrážející se v rozdílech ve stupni využití zdrojů pracovních sil), rozdíly ve struktuře ekonomiky a s tím související rozdíly ve struktuře zaměstnanosti obyvatelstva. Důsledkem těchto rozdílů jsou existující teritoriálně geografické (oblastní) rozdíly co do množství, struktury a kvality pracovních příležitostí.

Lze vyslovit premisu, že teritoriálně geografické rozdíly co do množství, struk-

tury a kvality pracovních příležitostí, odrážející se v rozdílné poptávce po pracovních silách, mají značný — snad až podstatný — vliv na oblastní diferenciaci co do sociální stratifikace a socioprofesionální struktury, jakož i co do sociální a sociálně profesionální mobility obyvatelstva.

V územích (oblastech) s vysoce rozvinutým a mnohostranným hospodářstvím (zejména v průmyslových aglomeracích a ve velkých sídelních uzlech) jsou dány předpoklady pro početně významnou existenci všech či alespoň většiny celostátně se vyskytujících sociálních strat a socioprofesionálních skupin, i když jejich vzájemné proporce zřejmě nebudou vždy stejné nebo aspoň obdobné. V územích s nízkým rozvojem ekonomiky či s hospodářstvím převážně jednostranně zaměřeným tyto předpoklady — obecně řečeno — dány nejsou.

To bude platit analogicky i pro sociální mobilitu. Čím rozvinutější a mnohostrannější je ekonomika určitého území (oblasti), tím větší zde existují předpoklady pro mobilitu sociální a sociálně profesionální: tím snažší a pravděpodobnější budou přechody mezi jednotlivými straty a profesemi, a to nejen u jednotlivců jedné generace, nýbrž i intergeneračně.

Územní mobilitu obyvatelstva je možno pokládat za jakýsi „územní most“, který do jisté míry překleneje geograficko-teritoriální disproporce mezi historicky vzniklou inkongruencí — mezi rozmístěním pracovních příležitostí (pracovišť) a rozmístěním obyvatelstva (tj. i rozmístěním jeho stálých, trvalých bydlíšť). Územní mobilita obyvatelstva — ať už jde o trvalou změnu bydliště čili migraci, nebo o pravidelný, kyvadlový pohyb mezi bydlíštěm a pracovištěm většinou se 24hodinovou amplitudou (dojíždka do zaměstnání) — umožňuje překonat nedostatek místních pracovních příležitostí nejen pro daného jednotlivce, ale i intergeneračně.

Umožňuje tak změnu statusu a povolání i tehdy, jestliže nedostatek pracovních příležitostí v místě bydliště či v jeho bezprostředním okolí podobné změny znesnadňuje nebo dokonce znemožňuje.

Územní mobilita má vztah k vertikální socioprofesionální (intergenerační) mobilitě též v tom směru, že umožňuje profesionální výcvik (školy, učební poměry) mimo místo dosavadního bydliště (a zároveň mimo místo místních pracovních příležitostí). Takto instrumentálně má všechny tři hlavní podoby územní mobility starší generace: migrace, přechodného pobytu (např. internáty) i dojížděky do škol a učebních míst.

Přitom všem se zdá, že primární — aspoň v rámci velkých územních dimenzí — je otázka pracovních příležitostí. Svědčí o tom řada skutečností. Tak např. trvalé dálkové mezioblastní přesuny pracovních sil stále zdaleka neodpovídají disproporcím mezi rozmístěním pracovních příležitostí a pracovních zdrojů a mají spíše klesající tendenci (konkrétně ve vztahu české kraje — Slovensko). O podobných problémech svědčí obtížnost řešení otázek rozmísťování patnáctiletého dorostu ze škol na Slovensku. Naproti tomu o překonatelnosti brzdicího vlivu nedostatku pracovních příležitostí na socioprofesionální mobilitu při menších územních dimenzích svědčí řada skutečností: smíšený ekonomický charakter obyvatelstva i nejmenších vesnických sídlišť (která jsou prakticky téměř bez nezemědělských pracovních příležitostí), vysoká a stále se zvyšující dojížděka do zaměstnání, do škol, do učebních míst apod.

Velmi závažným momentem jsou otázky bydlení a širšího životního prostředí. Tak např. je evidentní, že existující bytová tíseň je činitelem, který objektivně často znemožňuje změnu povolání (resp. zlepšení statusu), je-li spojena s nutností stěhování. Naproti tomu vlastnictví rodinného domku, zvyk na dosavadní prostředí a jeho přednosti, místně vázané zaměstnání ostatních členů rodiny apod. odrážejí někdy i od jinak výhodné změny povolání, bylo-li by nutné se stěhovat, a to i tehdy, bylo-li by náhradní ubytování zajištěno.

Obecně je možno konstatovat, že k charakteristickým znakům moderní, hospodářsky vysoce rozvinuté společnosti nepatří dnes jenom zvýšená mobilita sociální a socioprofesionální, nýbrž i zvýšená a vystupňovaná mobilita územní.

Kdysi bylo běžné, že lidé jen málokdy měnili svůj status a povolání; běžné bylo i dědění povolání, často v celém řetězci generací. Také územní mobilita byla nízká. S výjimkou zlomových epoch (např. první industrializace českých zemí apod.) se lidé jen málo stěhovali a dojížděka do práce byla omezená a relativně nízká. V moderní době dochází zhusta k tomu, že člověk mění své sociální stratum i povolání někdy i několikrát za svůj ekonomicky aktivní život, často se za svým povoláním stěhuje, hromadně a na velké vzdálenosti za prací denně dojíždí; intergenerační kontinuita statusu i povolání je podstatně narušena a významnou roli v tom hraje i mobilita územní.

Značný význam teritoriálních dimenzí v problematice sociální stratifikace a socioprofesionální struktury, jakož i v otázkách sociální a socioprofesionální mobility lidí, vyžaduje tedy nezbytně věnovat v daném šetření velkou pozornost jejich sledování.

Vedle celkem jasných aspektů velikosti obce bydliště, odlišení českých zemí a Slovenska, zachycení specifické problematiky krajů a Prahy, a vydělení zvláštní skupiny dojíždějících do zaměstnání (všechny tyto aspekty jsou v šetření dostatečně sledovány) půjde zejména o vhodnou kategorizaci okresů. Není možné při ní vycházet z pouhých empirických zkušeností o sociálně ekonomické povaze jednotlivých území, nýbrž ze syntetické, objektivně podložené klasifikace a typologie okresů. Jelikož dosavadní pokusy o ekonomickou klasifikaci okresů ČSSR danému účelu nevyhovují (zejména proto, že jejich objektem je charakter ekonomiky okresů, nikoli povaha jejich zaměstnanosti, resp. ekonomické aktivity), doporučuje se použít nové ekonomické klasifikace a typologie.

Se zřetelem k tomu, že je zapotřebí přihlížet jak k hlediskům kvantitativním (k úrovni zaměstnanosti), tak i k aspektům kvalitativním (ke struktuře zaměstnanosti), doporučuje se použít třídění dvojstupňového. Znamená to nejprve vytřídit okresy do tří tříd podle intenzity zaměstnanosti (procenta ekonomicky aktivního obyvatelstva). Tím se nám vytvoří tři základní třídy okresů:

Okresy

- s nižší zaměstnaností obyvatelstva,
- se střední zaměstnaností obyvatelstva,
- s vysokou zaměstnaností obyvatelstva.

Při třídění druhého stupně se člení každá ze tří základních tříd okresů na tři podtřídy pomocí ukazatele základní odvětvové struktury pracujících (vyjadřujícího poměr zaměstnanosti základních odvětví materiální výroby, tj. průmyslu a zemědělství). Tím v každé základní třídě vznikají vždy tři podtřídy okresů:

Okresy

- zemědělské povahy,
- smíšené zemědělsko-průmyslové (resp. průmyslově zemědělské) povahy,
- průmyslové povahy.

Okresy ČSSR se tak roztrídí podle úrovně a struktury zaměstnanosti celkem do těchto devíti tříd:

Označený typ okresu	Třída okresů podle intenzity zaměstnanosti bydličního obyvatelstva	Podtřída okresů podle základní odvětvové struktury pracujících
I. II. III.	Okresy s nižší zaměstnaností obyvatelstva	zemědělské povahy smíšené povahy průmyslové povahy
IV. V. VI.	Okresy se střední zaměstnaností obyvatelstva	zemědělské povahy smíšené povahy průmyslové povahy
VII. VIII. IX.	Okresy s vysokou zaměstnaností obyvatelstva	zemědělské povahy smíšené povahy průmyslové povahy